

ФІЛОЛОГІЯ

УДК 821.161.2–92.09 (092)

Тетяна Александрович,
Микола Малинка
(м. Черкаси)

ПОГЛЯДИ НА ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ДОБУ РЕНЕСАНСУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТВОРІВ ЙОСИПА ВЕРЕЩИНСЬКОГО

Анотація. У статті розглядаються проблема геополітичного становища України в добу Ренесансу, а також концепції державотворення зі збереження національної самоідентичності. У зв'язку з цим аналізуються ідеї, представлені в творах Й. Верещинського, С. Наливайка, С. Оріховського. Зокрема, зосереджується увага на тому, що С. Оріховський віддавав перевагу закону перед будь-яким рішенням монарха, ключову роль відводив моралі та освіченості короля в управлінні державою. С. Наливайко прагнув створити центр української козаччини на незаселених територіях Південного Бугу та Дністра, яким керував би гетьман, проте верховенство влади належало королю. Проекти Й. Верещинського покликані були створити потужний військовий оборонний комплекс у країні, вирішити проблему фінансування війська, змінити негативне уявлення поляків про козаків, а також не лише захистити українські землі від іноземних агресорів, але й сприяти вихованню молодого покоління.

Ключові слова: Україна, Річ Посполита, Ренесанс, геополітика, державотворення, Європа, Азія, концепції, козаки, шляхта.

Аннотация. В статье рассматриваются проблема геополитической ситуации Украины в эпоху Ренессанса, а также концепции создания государства с сохранением национальной самоидентичности. В связи с этим анализируются идеи, представленные в произведениях И. Верещинского, С. Наливайка, С. Ореховского. Акцентируется внимание на том, что С. Ореховский приоритет отдавал закону перед решением монарха, ключевую роль отводил морали и образованности короля в управлении государством. С. Наливайко хотел создать центр украинского казачества на незаселенных территориях Южного Буга и Днестра, которым бы руководил гетман, но верховная власть принадлежала королю. Проекты И. Верещинского должны были создать могучий военный оборонный комплекс, решить проблему финансирования войска, изменить негативное представление поляков о казачестве, а также не только защитить украинские земли от иностранных агрессоров, но и способствовать воспитанию молодого поколения.

Ключевые слова: Украина, Речь Посполитая, Ренессанс, геополитика, государственность, Европа, Азия, концепции, казачество, шляхта.

Annotation. The article deals with the issues of the geopolitical situation of Ukraine during the Renaissance and the concept of state formation with the preservation of national self-identity. In the author's opinion thinkers tried to create such a project thanks to which Ukraine could be the outpost of Europe in the face of the Asian threat. The proximity of dangerous and powerful enemy forced European countries to unite in the face of a common threat. The leading part in protecting Europe was assigned to the Polish-Lithuanian Commonwealth (hence to the Ukrainian lands) that was supposed to stop the march of cruel invaders to the civilized world and to preserve the Christian faith.

In this regard the ideas of state formation represented in the works of J. Vereshchynsky, S. Nalyvaiko and S. Orihovsky are analyzed. In particular, attention is focused on the fact that S. Orihovsky gave preference to the law rather than to any decision of a monarch, the leading role was assigned to moral principles and education of the King in governing a state. S. Nalyvaiko sought to create the centre of the Ukrainian Cossacks in uninhabited areas of the Southern Bug and Dniester led by Hetman, but it was led by the King. J. Vereshchynsky's projects were designed to create a strong military defence complex in the country, to solve the problem of funding the troops, to change negative opinion of Polacks about Cossacks and not only to protect Ukrainian land from foreign aggressors but also actively support the education of young generation.

The authors emphasize common feature for the concepts analyzed in the research, that is, the absence of separate course of development of Ukraine as an independent and equal country among European countries. Ukrainian Renaissance thinkers discussed the issue of relative autonomy of the country but as a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth and under the power of the King. The authors suggest that the reason for this could be turbulent time, geopolitical circumstances under which our country was during the Renaissance, the origin and education of most thinkers as well as the perception of these ideas by the people. However, the researchers make a stress on the fact that history repeatedly proves that only strong, sovereign, economically developed, deeply spiritual Ukraine and with its great intellectual potential can be not only a defender of its own land but to become an outpost for Europe in the face of the Asian threat.

Key words: *Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Renaissance, geopolitics, state formation, Europe, Asia, concepts, Cossacks, Polish gentry.*

Історичне минуле нашої країни, як і сьогодні, пов'язане з боротьбою за незалежність, за право існування України як держави, а українців як нації. Географічне становище на перетині Європи та Азії не лише збагачувало нас культурами і традиціями інших народів, але й змушувало балансувати між двома протилежними світами – Сходом і Заходом. Майже кожне покоління українців упродовж століть вело свою боротьбу за незалежність країни, намагаючись зміцнити становище нашої держави на міжнародній арені як рівного, суверенного, сильного партнера.

Це й змусило представників українського Ренесансу (Й. Верещинського, С. Наливайка, С. Оріховського та ін.) шукати шляхи порятунку від азіатів, не втрачаючи самобутності й відносної самостійності країни.

Темі геополітичного становища України в добу Ренесансу, концепціям державотворення зі збереженням національної самоідентичності присвячено дану розвідку. Не дивлячись на значну кількість досліджень у цій царині (С. Леп'явка, П. Кралюка, В. Пилипенка, П. Саса, І. Терлюка, В. Шевчука та ін.), бачимо, що не існувало в напрацюваннях філософів-політологів стратегічного універсального шляху порятунку України від азіатської загрози в добу Ренесансу, а, отже, не може бути і єдиного погляду на своєрідність концепцій наших мислителів, особливо в річищі подій, які відбуваються в державі сьогодні. Це спонукає науковців шукати відлуння сьогоднішніх проблем в історичному минулому, проводячи паралелі, роблячи висновки, а тому залишає тему актуальною для сучасників.

Мислителі доби Ренесансу намагалися створити таку концепцію державотворення, завдяки якій Україна була би форпостом Європи перед азійською загрозою. Цікавість до суспільно-політичної думки на теренах Речі Посполитої дозволяє вести мову про «військовий дискурс», який об'єднує мрія про «створення ефективної оборонної системи, польського варіанту «засічної» лінії та військово-економічної колонізації Причорномор'я» [6; с 56].

В основі поглядів одного із представників українського Ренесансу С. Оріховського лежать ідеї морального традиціоналізму та шанування закону, що склалися ще за часів Київської Русі. Мислитель наголошував на пріоритетності закону перед будь-яким рішенням монарха, ключову роль відводив моралі та освіченості короля в управлінні державою. Він одним із перших в українській політичній думці сформулював демократичні принципи правової держави: верховенство права в суспільному та державному житті, обмеження законами дій державної влади.

Звертаючись до історичного минулого Польщі, С. Оріховський нагадував співвітчизникам про відповідальність за долю країни та її громадян: **«Предки закликають, щоб ви вашу свободу і державу, зрошену їхньою кров'ю, не дозволили топтати хижому туркові»** [4; с. 75]. Наголошуючи на бездіяльності Речі Посполитої перед турецькою загрозою, публіцист наполягав на тому, що зволікання призведе до геополітичних змін у європейському просторі, ослаблення християнства як одного з провідних світових віровчень. Ключову роль у трактатах «Про турецьку загрозу» відіграє збірний образ «військового союзника» польського короля. У тексті він утілюється в образах представників європейських лицарів, зокрема шляхтичів Речі Посполитої.

Причину тогочасних лихоліть у Європі Станіслав Оріховський вбачав у чварах королів та занепаді військової звитяги. Нагальна справа аристократів, шляхти, правителя як гаранта державності – сприяти піднесенню духу народу, зміцненню віри.

Із пропозицією про «створення окремого адміністративно-військового регіону та повномасштабного використання козацтва для боротьби з татарами до короля звернувся ватажок козацького повстання Семерій Наливайко [5; с. 310].

Реформаторський шлях для зміни козацького устрою він виклав у «Кондиціях». Автор прагнув створити центр української козаччини на незаселених територіях Південного Бугу та Дністра. Проект С. Наливайка зводився до двох принципів: «вертикальна» політична залежність від королівської влади та відносно автономні адміністративно-територіальні принципи суспільного ладу [7; с. 41-42]. Керувати військом щодо внутрішнього життя козацтва повинен був гетьман, проте в похід воно виступало за поклик короля [8; с. 38]. Як стверджує П. Сас, «за планом Наливайка на зміну демократичним «республіканським» засадам Запорозької Січі мала прийти державно-цивілізаційна модель суспільного устрою козаччини з елементами кастовості й орденського характеру» [7; с. 43]. І. Терлюк наполягає на тому, що автор «Кондицій» вважав козацтво суб'єктом політичного процесу й ставив питання про його територіальне обмеження. «З цього погляду, повстання С.Наливайка стало першим національно-визвольним повстанням із виразною програмою Козацької держави (субдержави)» [8; с. 41].

Сусідство із небезпечним і могутнім ворогом – Османською імперією – змусило європейські країни об'єднуватися перед спільною загрозою. Ключова роль у захисті Європи відводилася Речі Посполитій (отже, і українським землям), яка покликана була зупинити похід жорстоких загарбників на цивілізований світ, зберегти віру. Зокрема, пропагуючи християнську єдність, Йосип Верещинський висловив ідею хрестового походу християн, в якому би взяли участь усі держави Європи [8; с. 27].

Фактором, що зупинить іноземного агресора, український мислитель уважав лицарський орден для шляхти, створений на прикордонних територіях. Центр організації склали офіцери й досвідчені рицарі з різних кінців Речі Посполитої. До складу ордену повинні були входити і запорожці. Письменник одним із перших спробував подолати звичне для польського суспільства негативне уявлення про козаків. Йосип Верещинський доводив, що вони такі ж лицарі, як і шляхта, тобто мають право користуватися всіма шляхетськими правами. Саме це право в майбутньому буде предметом найзаповітнішої мрії козаків [9; с. 188]. Завдання лицарського ордену полягало не лише в обороні рідної землі, але й у вихованні молодого покоління шляхтичів на прикладах бойової звитяги,

лицарської відваги. Про це веде мову біскуп-публіцист у трактаті «Публіка» (1594), наголошуючи, що лицарський орден на Задніпров'ї повинен бути подібним до мальтійського за звичаями та укладом [6; с. 64].

Проте, створенню лицарського ордену публіциста не судилося реалізуватися в життя через відсутність підтримки в урядових колах. Мислитель не зупинився і розробив новий проект, у якому запропонував реорганізувати козацтво, надавши йому Лівобережжя Дніпра. На цій території потрібно було створити автономне князівство у складі Речі Посполитої на чолі з князем і гетьманом. У межах князівства повинна була діяти козацька юрисдикція. Основою економічного устрою мала бути земельна власність, яка закріплювалася за військом через військово-територіальні полки. Обов'язок жителів цієї держави автор вбачав в обороні земель від турків, татар і московитів. «Очевидно, Й. Верещинський брав собі за зразок Велике князівство Литовське, яке мало автономію в складі Речі Посполитої» [2].

Дослідник С. Леп'явко вважає, що роль цього проекту надзвичайна в історії України, бо вперше було запропоновано «організувати козацтво за полковим адміністративно-територіальним принципом, що було здійснено значно пізніше» [3; с. 182]. А В. Шевчук зазначає, що Йосип Верещинський одним із перших «накреслив конституцію України як козацької держави у формі князівства, де князь ставав чільним правителем краю» [9; с. 188].

Безпосередньо із реорганізацією козацтва пов'язана ідея Сіону як захисного форпосту, котра наскрізно проходить через творчість Й. Верещинського. У мислителя тема Сіону – це фактично відродження давньої слави Києва, реінкарнація князівства. На цій проблематиці зосередив письменник увагу в творі «Droga rewna». Мислитель стверджує, що повернути колишню велич столиці можна, якщо відбудувати фортецю, економічно розвинути край, збільшити кількість населення, зрештою, перетворити Київ на одну зі столиць Речі Посполитої держави [6; с. 554]. У «Способі осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства...» автор зазначає, що це місто може бути надійним захистом від зовнішніх ворогів: *«Міг би постати над рікою славною Дніпром новий Київ, до того осаджений між величезними валами, запобігаючи тому, щоб більше москвитин, також і поганин татарин кров'ю християнською не торгували»* [1; с. 419].

Дослідник І. Терлюк вважає, якщо в першому проекті біскупа-реформатора (1590 р.) автор веде мову про прийняття на службу низового запорозького війська для унеможливлення нападів із боку Османської імперії, то в другому – організація козацької держави на Лівобережжі (1596 р.) зумовлена обороною Речі Посполитої від Московської держави. Ще одна суттєва розбіжність між двома проектами полягала в тому, що низове військо утримувалося коштом держави, оскільки на Запоріжжі ще не було феодалних поземельних відносин. Козацька же держава на Лівобережжі існувала за рахунок землеробства, міст. Це й створювало умови для матеріального забезпечення війська [8; с. 34].

Проте двом проектам Йосипа Верещинського не судилося реалізуватися тому, що ні польський уряд, ні козаки не були готові до їхнього втілення в життя. Однак «ідея Українського (козацького) князівства ще довго буде в основі суспільно-політичного мислення українців: спочатку шляхти, а потім козаків через І. Виговського, Петрика, І. Мазепу аж до К. Розумовського, хоча здійснити цю ідею до кінця так і не вдалося» [8; с. 36].

Протягом багатьох років в історії нашої держави постає питання оборони рідної землі від зовнішніх ворогів, збереження християнської віри, а, отже, й моральних чеснот (любви, добра, милосердя тощо), які споконвічно становили духовну основу нації. Знаходячись по сусідству з сильними, а досить часто й агресивними, державами (Османська імперія, Московське царство), український народ змушений був кожне

століття вести на власній території криваві й спустошливі війни, намагаючись зберегти державу, віру, самоідентичність. Саме тому на теренах наших земель виникла така кількість проектів, які покликані були знайти шляхи збереження української державності. Оскільки ключова роль у цих концепціях відводилася козацтву, відразу стає зрозумілим, чому деякі з них ми можемо віднести до ренесансної доби (зокрема проекти Йосипа Верещинського).

Обидва проекти Верещинського покликані створити потужний військовий оборонний комплекс у країні, а також вирішити проблему фінансування війська. Усією своєю творчістю мислитель прагнув докорінно змінити негативні уявлення поляків про козаків, показуючи їхні найкращі якості, доводячи, що українські оборонці повинні користуватися такими ж самими правами, як і шляхта. Метою створення лицарського ордену письменник-публіцист вважав не лише захист від іноземних агресорів, але й виховання молодого покоління на прикладах бойової звитяги. Заслугою письменника є і те, що він спробував організувати козацтво за полковим адміністративно-територіальним принципом. Не меншу увагу зосередив автор і на відродженні Києва як міста-фортеці, як духовного центру.

Є в концепціях державотворення проаналізованих у даній розвідці ще одна спільна риса: ні Й. Верещинський, ні С. Наливайко, ні С. Оріховський не шукали окремого шляху розвитку для України як самостійної, рівної серед європейських держав. У своїх проектах вони радше вели мову про відносну автономію у складі Речі Посполитої та під владою короля. Зрозуміло, що причиною того був і неспокійний час, і геополітичні обставини, в яких перебувала Україна в добу Ренесансу, і походження та освіта самих мислителів, а також сприйняття ідей серед народу. Проте наша історія неодноразово доводить, що лише сильна, суверенна, економічно розвинена, високо моральна, глибоко духовна, з великим інтелектуальним потенціалом Україна спроможна не лише бути захисницею власних земель, але й стати опорою для всієї Європи перед азійською загрозою. Власне про таку державу, нехай і в різних проекціях, мріяли діячі українського Ренесансу.

Список використаних джерел

1. Верещинський Й. Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від всякої загрози... 1595 р. Війську Запорозькому пресвітлий виказ ...1596 р. / Й. Верещинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / Редкол.: Т. Гунчак (науков. ред.) та ін. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упор., передм., приміт. В. Шевчука. Ред. тому С. Коба. – С. 408-426.
2. Кралюк П. Історія української філософії. Тема 7. Західні (гуманістичні, реформаційні, контрреформаційні) впливи на культуру українську [Електронний ресурс] / П. Кралюк. – Режим доступу: <http://kulturolog.org.ua/materials-for-courses/4-kurs/istoria-ukr-fil/80-2011-01-15-17-36-27/277--q-q-7-xv-xvii-.html>
3. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.
4. Оріховський С. Твори / С. Оріховський; Пер. з латинської та старопольської В. Д. Литвинова. – К. : Дніпро, 2004. – 668 с.
5. Пилипенко В. «Дискурс про козаків» Кшиштофа Пальчовського / В. Пилипенко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 309-317.
6. Пилипенко В. М. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. / В. М. Пилипенко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.

7. Сас П. М. Політичний проект Северина Наливайка 1596 р. / П.М. Сас // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси. – б.в, 1994. – С. 41-43.
8. Терлюк І. Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І. Я. Терлюк. – Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2008 – 300 с.
9. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. / В. О. Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1: Ренесанс. Раннє Бароко. – 398 с.
10. Wereszczyński J. Pisma polityczne / Józef Wereszczyński; wyd. K. J. Turowski. – Kraków, 1858. – XVI, 184 s. – (Biblioteka Polska, Seria III, zeszyt 4-6).

Стаття надійшла до редакції 23 березня 2015 року.